

UOT 72.01

Salina ASLANXANOVA
AMEA Memarlıq və İncəsənət institutu
(Azərbaycan)
salina.mamedguseynova@rambler.ru

QUSAR RAYONUNDA APARILAN ARXEOLÖJİ TƏDQİQATLARIN XRONOLOGİYASI

Xülasə. Hər bir xalqın milli sərvəti olan abidələr eyni zamanda həmin xalqın tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Müasir dövrdə mədəni irsin qorunması müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunan aktual problemlərdən biridir.

Azərbaycanın şimal sərhədlərində yerləşən Qusar rayonu nisbətən kiçik bir ərazidə çoxsaylı qədim tarixi, mədəniyyət və memarlıq abidələrinin cəmləşdiyi mədəni irslə zəngin bir diyardır. Burada arxeoloji tədqiqatlar görkəmli tədqiqatçı arxeoloqlar Cabbar Xəlilov, Tarix Dostiyev, A. Ələkbərov, Qəhrəman Əliyev və başqaları tərəfindən aparılmışdır.

İlk dəfə bölgədə arxeoloji qazıntılar 1932-ci ildə arxeoloq A. Ələkbərov tərəfindən aparılıb. Sonrakı dövrlərdə burada kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparılsa da, bölgənin tarixi abidələrini arxeologiya baxımından yaxşı öyrənilməmişdir. Burada qeydə alınmış orta əsr yaşayış yerlərinin böyük əksəriyyətini kənd tipli yaşayış məskənlərinin qalıqları təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar Qusar rayonunun bir çox yaşayış məntəqəsinin IX–XII əsrlərdə inşa edildiyini iddia edirlər. Bu fikir səhvdir, çünki burada aşkar edilmiş qədim yaşayış yerlərinin xarabalıqları e.ə. III–II minilliklərə aiddir.

1975-ci ildə arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Arxeologiya və Etnoqrafiya şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən aparılmış, tunc və dəmir dövrünə aid 50-yə yaxın qədim yaşayış məskəninə, eləcə də orta əsr tikililərinin qalıqları aşkar edilmişdir.

Açar sözləri: arxeoloji irs, qədim qəbirlər, yaşayış məskənləri, şimal bölgəsi, Qusar, tarixi dövr.

Giriş. Hər bir xalqın milli sərvəti olan abidələr eyni zamanda həmin xalqın tarixini və mədəniyyətini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Müasir

dövrə də mədəni irsin qorunması müxtəlif səviyyələrdə müzakirə olunan aktual problemlərdən biridir.

İlk dəfə “Arxeoloji irs” anlayışına tərif “Arxeoloji irsin qorunması haqqında” Avropa Konvensiyasında (1992) verilmişdir [1]. Tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması haqqında AR Qanununda (10 aprel 1998-ci il) arxeoloji abidələrə aşağıdakı tərif verilir: “Arxeoloji abidələr insanın fəaliyyəti ilə əlaqədar yer altında olan maddi mədəniyyət nümunələri, o cümlədən ibtidai insan düşərgələri və yaşayış məskənləri, qədim qəbiristanlıqlar, müdafiə sistemləri və istehkamlar, ziyarətgahlar və s.”dir [2].

Arxeoloji abidələrin əsasında tarixi dövrü, etnosun mədəniyyətinin formalaşmasının mərhələlərini müəyyən etmək olar. İnsan keçmişindəki qalıqların hamısı tarixi irs kimi qəbul edilə bilməz. Belə hesab edilmək üçün qədim abidə:

- 1) bu mədəniyyətin formalaşmasında mühüm töhfə verən etnik və ya milli əcdadlarla əlaqəni vurğulamalı;
- 2) mədəni orijinallığın bariz nümunəsi kimi xidmət etməlidir;
- 3) abidə insanların aktual tələbatlara cavab verməli, onlarda tarixi yaddaş oyatmalı, dərin duyğular oyatmalıdır.

Azərbaycanın şimal sərhədlərində yerləşən Qusar bölgəsi nisbətən kiçik bir ərazidə çoxsaylı qədim tarixi, mədəniyyət və memarlıq abidələrinin cəmləşdiyi mədəni irslə zəngin bir diyardır. Əlverişli relyefi və iqlim şəraitinə malik olan bu rayonun qədim zamanlardan yaşayış məskənlərdən olmuşdur. Bu faktı burada yerləşən çoxsaylı mağara, düşərgə, paleolit, mezolit və neolit dövrlərinə aid rəsm əsərləri, qədim və orta əsrlərə aid yaşayış yerlərinin qalıqları, siklopik tikililər, istehkamlar, qəbiristanlıqlar sübut edir. Qusarda arxeoloji qazıntılar bir neçə mərhələdə aparılmışdır:

I mərhələ. 1932–1950-ci illər. 1932-ci ildə bölgədə ilk dəfə arxeoloji qazıntılar 1932-ci ildə arxeoloq A.K. Ələkbərov tərəfindən aparılıb. Sonrakı dövrlərdə burada kəşfiyyat xarakterli arxeoloji qazıntılar aparılsa da, bölgənin tarixi abidələrini arxeologiya baxımından yaxşı öyrənilməmişdir.

1953-cü ildə Qusar-Həzrə yolu təmir edilərkən Hil və Əvəcuq kəndləri arasındakı Rudbar adlı yerdə qədim qəbiristanlıq tapılmışdır. Arxeoloqlar onun eramızdan əvvəl I əsrə aid olduğunu göstərmişlər. Qusar da bürünc dövrünə aid (eramızdan əvvəl IV–I minilliklər) bir çox arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Onlardan tarixi əhəmiyyət kəsb edən bir neçəsini misal göstərmək olar.

II mərhələ. 1970–1987-ci illər. 1975-ci ildə arxeoloji tədqiqatlar Azərbaycan Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Arxeologiya və

Etnoqrafiya şöbəsinin əməkdaşları tərəfindən aparılmış və tunc dəmir dövrünə aid yaşayış yerlərinin, eləcə də orta əsrlərin qalıqları aşkar edilmişdir. Dəniz səviyyəsindən 500–3200 metr yüksəklikdə yerləşən bölgə müxtəlif tarix dövrlərinə aid mədəniyyət abidələri ilə zəngindir. Rayonda 50-yə yaxın qədim yaşayış məskəninin qalıqları aşkar edilmişdir. Qusar rayonunun ən qədim yaşayış məntəqələrinə, Qafła, Gavdişan, Lukar, Langu, Minsar, Rutar və s.

Azərbaycanda orta əsrlərə aid qala Xarabalığı Əniğ kəndindədir. XX əsrin 60-cı illərinin əvvəlində qeydə alınmış və burada ilkin tədqiqatlar aparılmışdır. Qusar rayonun sağ sahilində, strateji baxımdan əhəmiyyətli sahədə tikilmişdir. Nəhəng təpənin üzərində yerləşən bu qala vaxtı ilə böyük bir yaşayış məskəninin narınqalası olmuşdur. C.Ə.Xəlilov bu abidənin orta əsr mənbələrində adı çəkilən Abxaz şəhərinin qalıqları olması ehtimalını irəli sürmüşdür. Əniğ qalası vaxtilə indiki kəndin cənubunda olmuşdur. Süni istehkamlar və qoşa darvazası da burada yerləşmişdir. Müdafiə divarları çay daşlarından tikilmişdir. Divarların yalnız iki hissəsi qalmışdır; hündürlüyü 9,3 m, eni 2 m. Darvazanın yanında divarların eni 5,8 m. Qala ərazisində IX–XIV əsrlərə aid şirli qab qırıqları tapılmışdır. Əniğ qalasının IX əsrdən mövcud olması ehtimal edilir. Ehtimala görə qalanın iki darvazası olmuşdur. Əniğ qalasından hara isə gedən gizli yeraltı yol və su kəməri mövcud olmuşdur. Qalanın adı Enix adlı bir hökmdarın adından götürüldüyü ehtimal olunur [4]. Hal-hazırda respublika əhəmiyyətli abidə kimi № 303 inventar nömrəsi qeydiyyatdadır və dövlət tərəfindən qorunur.

Azərbaycan Respublikasında XX əsrin son rübündə aparılmış geniş miqyaslı çöl arxeoloji tədqiqatları da yazılı qaynaqların məlumatını təsdiqləyərək orta çağda ölkəmizdə kənd məskənlərinin sıx yerləşdiyini göstərir. Bunu arxeoloji baxımdan məqsədyönlü və sistemli tədqiqatlara cəlb olunmuş Quba-Xaçmaz bölgəsinin timsalında aydın müşahidə etmək mümkündür [3]. Burada qeydə alınmış orta əsr yaşayış yerlərinin böyük əksəriyyətini kənd tipli yaşayış məskənlərinin qalıqları təşkil edir. Bəzi tədqiqatçılar Qusar rayonunun bir çox yaşayış məntəqəsinin IX–XII -ci əsrlərdə inşa edildiyini iddia edirlər. Bu fikir səhvdir, çünki burada aşkar edilmiş qədim yaşayış yerlərinin xarabalıqları e.ə. III–II min illərə aiddir.

Məşhur alim, tarix elmləri doktoru, professor Abdullah Orucovun əsərlərində indiki Qusar bölgəsində də dəmir dövrünə aid bir sıra yaşayış məntəqələrinin yerləşdiyi qeyd edilir. Burada 20-yə yaxın qədim şəhər və yaşayış məntəqəsinin qalıqlarını aşkar etdi. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində onlarla qab və qəbiristanlıq, mis və dəmir alətlər, qablar, çuxurlar və digər

məişət əşyaları tapılmışdır. Tarixi və arxeoloji məlumatlara əsaslanaraq alim kəndlərin IV–VI əsrlərdə Şamılanpeldə, IV–VII əsrlərdə Şoranpeldə qurulduğunu sübut etdi [4].

I Böyüktepə Kiçanoba kəndinin yaxınlığında yerdən 15 m hündürlükdə 1800 metr ərazidə ilk tunc dövründən xəbər verən qədim yaşayış yerinin qalıqları aşkar edilmişdir. Buradan daş və sümükdən düzəldilmiş alətlər, bəzək əşyaları, gil qablar, səhəng və dolçalar tapılmışdır. Yaşayış yeri yerli əhəmiyyətli abidə kimi № 1437 inventar nömrəsi qeydiyyatdadır və dövlət tərəfindən qorunur [5].

Ağaxantəpə erkən orta əsrlərə aid yaşayış yerinin qalıqları. Aşağı Ləyər kəndindən 1 km. şimal-şərq istiqamətdə yerləşir. Abidə 1963-cü ildə qeydə alınıb, 1976-cı ildə isə arxeoloji tədqiqat işi aparılıb. Ağaxantəpə – uzunsov formaya malik təpədir. Ümumi sahəsi 1250 kv.m olub, hündürlüyü 7.5 m-dən 12 m dəyişir. Mədəni qatın qalınlığı 2 m-dir. 0.3 m dərinlikdə çay daşında inşa edilmiş 65–70 sm. enlikdə, 2 m. uzunluqda divar qalınları aşkar olunub. Abidədə çoxlu gil qab nümunələri tapılmışdır. Abidəyə yaxın digər yaşayış təpəsi bu yaxınlara kimi mövcud olub. Sonralar dağıdılıb. Bu ərazi yerüstü arxeoloji materiallarla zəngindir. Bu iri yaşayış məntəqəsi ərəb işğalı zamanı dağıdılıb. Yaşayış yeri yerli əhəmiyyətli abidə kimi № 1411 inventar nömrəsi qeydiyyatdadır və dövlət tərəfindən qorunur.

Qurupel – kənd evlərinin hazırda tutduğu “Qurupel” adlı böyük bir sahədə ilk orta əsrlərə aid yaşayış yeri və qəbiristanlıq qeydə alınmışdır. Qəbirdən tapılmış skeletin boğazında müxtəlif formalı muncuqlar, qollarında tunc bilərziklər və yanında gildən hazırlanmış kiçik bardaq vardı. Muncuqların bir neçəsi göstərir ki, “Quru pel” sakinləri 1500 il qabaq qonşu dövlətlərlə ticarət əlaqələrində olmuşlar. Ərazidən eləcə də iri təsərrüfat günlərinin, müxtəlif formalı bardaqların, badya və nimçələrin, xeyrələrin və s. qırıqları da vardı. Ən maraqlı tapıntılardan biri iki başlı at həkk edilmiş sırğa olmuşdur. Quru pel abidəsi III–VIII əsrlərə aid edilir. Yaşayış yeri yerli əhəmiyyətli abidə kimi № 1444 inventar nömrəsi qeydiyyatdadır və dövlət tərəfindən qorunur [5].

Qursanpel Cağar kəndində şimal-qərbində yerləşir. 1976-cı ildə qeydə alınıb. Mədəni qatın qalınlığı 1.2 m-dir. kəşfiyyət xarakterli qazıntı zamanı buradan 1.1 m dərinlikdən ilk orta əsrə aid çay daşından hörülmüş 60 sm hündürlüyündə yaşayış yerinin qalıqları və onunla həmdövr qəbir abidələri aşkar edilmişdir. Divarın uzunluğu 3 m eni isə 30–35 sm olub 6 cərgədən ibarət idi. Yaşayış yerindən kömür, kül, qara rəngli orta həcmli bardağın ağız

hissəsi, bardaq qulpları və s. aşkar edilmişdir. 1.6 m dərinlikdə 2 daş qutu qəbirlərdən gil qablar tunc bilərziklər, sırğalar, dəmirdən hazırlanmış çarx və s. əşyalar tapılmışdır. Aşkar olunmuş gil qabların əksəriyyəti üzərində qazıma, yanma, basma və möhürləmə naxışların şilənmə üsullarına rast gəlinir. Qursanpeldə tapılmış qabın üzərində ay şəkli həkk edilmişdir. Bu kompozisiya uzaq keçmişdə insanların göy və yeri nə cür təsəvvür etdikləri haqqında mühakimə yürütməyə əsas verir. Abidə III–VII əsrlərə aid edilir. Yaşayış yeri yerli əhəmiyyətli abidə kimi № 1442 inventar nömrəsi qeydiyyatdadır və dövlət tərəfindən qorunur [5].

Şamiltəpə – erkən orta əsrlərə aid yaşayış yerinin qalıqları. Gədəzeyxur kəndinin şimal-qərbində yerləşir. Ellips formalı abidənin sahəsi 2000 kv.m, hündürlüyü 8–15 m-dir. Şamiltəpə yaşayış yerinin üstündə son orta əsrlərə aid çay daşlarından inşa olunmuş bina qalıqları vardır. Mədəni qatın qalınlığı 1.5 m-dir. Buradan müxtəlif ölçülü təsərrüfat quyusu, adi çay daşının tikilmiş divar qalıqları, dulus kürəsi, məişət və təsərrüfatda işlənən müxtəlif həcmli gil qab qırıqları, daş alətlər, xüsusilə uzunsov qayıqvarı dən daşları, sümük, kül və kömür qalıqları əldə edilmişdir. Şamiltəpə yaşayış yerindən təsərrüfat küpləri və bardaqlarla yanaşı, əhalinin məişət qabları, küplər, xeyrələr, badyalılar və sərniciələr də tapılmışdır. Qabların üstü qazıma, basma, yanma və kəməlyur üsullarla vurulmuş naxışlarla bəzədilmişdir. Abidə IV–VI əsrlərə aiddir. Yerli əhəmiyyətli abidə kimi № 1405 inventar nömrəsi qeydiyyatdadır və dövlət tərəfindən qorunur.

III mərhələ 2002-2018-ci illər. Azərbaycanın, demək olar ki, bütün bölgələrində zamanla arxeoloji qazıntılar aparılıb və müxtəlif tapıntılara rast gəlinib. Şimal bölgəsində isə, bu sahəyə, nədənsə az diqqət ayrılıb. Məsələn, Qusar rayonunda 70-ci illərdən bu yana geniş şəkildə heç bir arxeoloji qazıntılar aparılmayıb. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının (AMEA) Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun aparıcı mütəxəssisi, arxeoloq alim Qəhrəman Ağayev qeyd edir ki, Qusar rayonu ərazisində davamlı olaraq arxeoloji qazıntılar davam edəcək.

2007-ci ildə “Azərsel” Qusar rayonunun Əcəxür kəndində qədim qəbiristanlığın ərazisi olan “Keçi təpəsi” adlı yerdə 4 qəbir tapmışdır. Qəbirlərdən başları şərqə tərəf basdırılmış insanların sümükləri tapılmışdır. Onlar günəşə sitayiş olaraq əlləri göyə qaldırılmış halda basdırılmışlar. Həm tarixçilərin, həm də arxeoloqların təsdiq etdikləri kimi, bu cür qəbirlər islam dinindən əvvəlki dövrə aiddir. Qəbirlərdən tam əridilməmiş şüşədən hazırlanmış iki qolbaq tapılmışdır.

2018-ci ildə Qəhrəman Ağayev Qusarın dağlıq Zindanmuruq kəndinin ərazisində tədqiqatlar aparıb. Qusar-Şahdağ yolunun 25–28-ci kilometrində yerləşən Yuxarı Ləyər ərazisində yerləşən nekropolda arxeoloji qazıntılar zamanı 2 qəbir açılıb. Hər bir qəbir 2 metrə qədər qazıldı. Birinci qəbirdən keramika qırıqları, ikincidən isə insan sümükləri aşkar edildi. Keramika qırıqları tapılan qəbir orta əsrlər dövrünə, insan sümükləri tapılan qəbir isə son tunc ilk dəmir dövrünə aid olduğu və eramızdan əvvəl I-ci minilliyin sonu, II minilliyin əvvəlinə gedib çıxdığı məlum oldu. Birinci qəbirdən tapılan insan sümüyünün 4–7 yaş arası uşağa aid olması aşkarlandı [5].

Nəticə. Qusarda arxeoloji qazıntılar qarşdakı illərdə də davam etdirilməlidir. Tədqiqat işləri təkcə qədim qəbiristanlıqlarda nekropollarda deyil, tarixi yaşayış yerlərində də aparılmalıdır. Çünki aparıldığı tədqiqatlar sübut etdi ki, Qusarın çox qədim tarixi var və bu keçmiş indiyəcən lazıminca öyrənilməyib.

ƏDƏBİYYAT:

1. Azərbaycan Respublikasının qoşulduğu beynəlxalq konvensiyalar.
2. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət fəaliyyətinə aid qanunlar toplusu. – Bakı, 2003.
3. Göyüşov R. Azərbaycan arxeologiyası. – Bakı, 1985.
4. Халилов М.Дж. Уточнение даты взятия и разрушения крепости Аниг. // Тезисы докладов Первой научной конференции «История лезгин». – Баку, 1993.
5. Кərimова S. Qusar və qusarlılar – Bakı, 2011.
6. <https://sputnik.az/life/20190928/421857558/qusarda-vacib-arxeoloji-qazinti-ishleri.html3>.

Salin Aslankhanova (Azerbaijan)

CHRONOLOGY OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCHES CARRIED OUT IN GUSAR REGION

The monuments, which are the property of any country, are also an invaluable study of the history and culture of this country. Nowadays, the protection of cultural heritage is one of the most pressing issues discussed at different levels.

The Gusar region, located on the northern borders of Azerbaijan, in a relatively small territory, is an area rich in cultural heritage, with a large number of ancient historical, cultural and architectural monuments. Archaeological

research here was carried out by famous archaeologists Jabbar Khalilov, Tarih Dostiev, A. Alekperov, Gahraman Aliyev and others.

Archaeological excavations in the Gusar district were first carried out in 1932 by archaeologist A. Alekperov. Although archaeological excavations of a reconnaissance nature were carried out here in subsequent periods, the historical monuments of the region were not well studied from an archaeological point of view. The vast majority of medieval settlements registered here are the remains of rural settlements. This version is erroneous, since the ruins of ancient settlements found here date back to the III–II millennia BC.

In 1975, as a result of archaeological excavations conducted by employees of the Department of Archeology and Ethnography of the Institute of History of the Academy of Sciences of Azerbaijan, the remains of about 50 ancient settlements of the Bronze and Iron era, as well as the Middle Ages, were discovered.

Key words: archaeological heritage, ancient graves, settlements, northern region, Gusar, historical period.

Салина Асланханова (Азербайджан)

ХРОНОЛОГИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ, ПРОВОДИВШИХСЯ В ГУСАРСКОМ РАЙОНЕ

Памятники, которые являются национальным достоянием любой нации, также являются бесценным источником для изучения истории и культуры этой нации. В наше время охрана культурного наследия является одним из наиболее актуальных вопросов, обсуждаемых на разных уровнях.

Гусарский район, расположенный на северных границах Азербайджана на сравнительно небольшой территории, представляет собой местность, богатую культурным наследием, с большим количеством древних исторических, культурных и архитектурных памятников. Археологические исследования здесь проводили известные археологи Джаббар Халилов, Тарих Достиев, А. Алекперов, Гахраман Алиев и др.

Археологические раскопки в Гусарском районе впервые были проведены в 1932 году археологом А. Алекперовым. Хотя в последующие периоды здесь проводились археологические раскопки разведывательного характера, исторические памятники региона не были хорошо изучены с археологической точки зрения. Подавляющее большинство зарегистри-

рованных здесь средневековых поселений - это остатки сельских поселений. Некоторые исследователи утверждают, что многие поселения Гусарского района были построены в IX-XII веках. Эта версия ошибочна, поскольку найденные здесь руины древних поселений датируются III-II тыс. до н.э.

В 1975 году в результате археологических раскопок, проведёнными сотрудниками Отдела археологии и этнографии Института истории Академии наук Азербайджана, были обнаружены останки около 50 древних поселений эпохи бронзы и железа, а также средневековья.

Ключевые слова: археологическое наследие, древние могилы, поселения, северный регион, Гусар, исторический период.